

Повоєнна Україна в фокусі соціальної історії

(Рец. на кн.: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940х – сер. 1950х рр.) В 3 ч. Ч.1, 2. – К., 2010. – 351 с.; Ч.3. – К., 2010. – 336 с.)

Волосник Ю. П.

В останнє десятиліття в Україні посилюється науковий інтерес до соціальної історії. Науковці все жвавіше цікавляться не лише суспільно-політичними та економічними процесами або аналізом історичних ситуацій. В центрі уваги дослідників все частіше постає антропологічний чинник (або “суб’єктивний фактор” –термін, що активно вживався в радянській історіографії), простіше кажучи, людина. Причому не історичний діяч, не відомі історичні постаті, а проста “маленька” людина, а також цілі соціальні страти та групи суспільства, їхній менталітет та соціокультурні традиції, звичаї та соціальні практики, мотивація побутової поведінки, зумовлена існуючими культурними нормами тощо.

В українській історіографії, на відміну від зарубіжної, соціальна історія в новій якості все ще переживає процес свого становлення. Тому, без перебільшення можна назвати значною науковою подією вихід друком у 2010 р. колективної монографії “Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940х – сер. 1950х рр.)”. Ядром авторського колективу стали співробітники відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України на чолі із зав. відділу – членом кореспондентом НАН України В. Даниленко).

Об’єктом дослідження виступає доба пізнього сталінізму. Структурно книга складається із трьох органічно взаємопов’язаних частин. Перша частина присвячена вивченню теоретичних, джерелознавчих та історіографічних засад соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. У двох інших частинах аналізуються власне різні сторони і феномени соціального буття повоєнної України.

В першому розділі першої частини монографії О. Удод та О. Колястук констатують що криза історичної науки та освіти спонукає дослідників до пошуку інших нових теоретико-методологічних підходів. Відтак соціально-політичній історії, що відтворює історичний процес на основі лише офіційних документів історики (спочатку французькі) почали протиставляти людинознавчу історію – історію повсякденності. Так був зроблений важливий крок від вивчення історії держави з її інститутами до вивчення історії

© Волосник Ю. П.

Рецензії

суспільства. Саме таким чином “маленька людина”, була поставлена в центр історії. В той же час очевидно, що й на сучасному етапі “історична наука ще не завершила процес інституалізації нового напрямку (тобто історії повсякденності – Ю. В.) в методології історії, а тому межі предмета дослідження продовжують бути розмитими”... (Там само, с. 23).

Дослідження історії повсякденності викликало потребу розширенні джерельної бази, наслідком чого стало введення до наукового обігу широкого кола джерел, що раніше не були затребуваними – інтерв'ю, записи усних розповідей, фотографії тощо.

Залучення джерел, що належали представникам соціальних низів, дозволило дослідити життя простих людей, побачити історію суспільства із середини, як пишуть зазвичай – «із низу». Водночас відбулося посилення інтересу до мікроісторії – історії окремого міста, міського кварталу, школи, будинку, сім'ї. Нагадаємо, що в радянській історіографії України жанр локальної історії теж існував – були видані часом багатотомні праці з історії міст і сіл України, історії фабрик і заводів, історії ВИШів тощо. Але недоліком його була надмірна ідеологізація, хибність методологічних засад, використання, головним чином, офіціальних джерел та “приглажених мемуарів”, фактичне ігнорування простої людини, проблем її повсякденного життя, – все це, безумовно, знижує цінність цих робіт сьогодні.

Заслугує на увагу обґрунтоване О. Удодом групування праць зарубіжних і вітчизняних істориків з історії повсякденності (с. 29), аналіз робіт американських, російських та українських дослідників повсякденної радянської історії; наголос автора про необхідність використовувати міжпредметні і міждисциплінарні зв'язки (зокрема, здобутки психоісторії) в процесі реконструювання історії повсякдення (с. 37-38).

Проблемам теорії, методології та особливо дослідженню джерел з історії повсякденності у репрезентованій праці приділяє увагу О. Коляструк у §2 та §3. Авторка прискіпливо аналізує ті групи джерел, що становлять особливий інтерес для історика повсякденності – документи особового походження, а також періодику, літературні твори різних жанрів, фольклор, чутки, анекдоти. Неможна не погодитися із думкою дослідниці що, “... по історичних анекдотах можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в документах” (Ч. 1, 2, с. 65). В полі зору О. Коляструк і аналіз таких видів цінних історичних джерел, що візуалізують повсякдення, є, так би мовити, «вікном в історію» - кіно- і фотодокументів, а також плакатів, афіш, листівок, сімейні альбоми, тощо. Ці документи створюють міцний фундамент для вивчення, осмислення та розуміння історичної повсякденності.

Здобутки та прогалини вивчення соціальної історії українською та англomовною історіографією стали об'єктом критичного наукового

інтересу Н. Лаас. Дослідниця обрала проблемний підхід до аналізу історичного спадку. Авторка справедливо зазначає, що багатьом сучасним дослідженням з соціальної проблематики притаманні “низький рівень узагальнень і практична відсутність власних оригінальних концепцій”, тяжіння до фактографічності та описовості, неосмислене запозичення теоретично-концептуального та методологічного компоненту (Там само, с.75). Слушним є й інше авторське спостереження: “Українськими науковцями не написано жодної концептуальної праці, яка б поміщувала соціальну проблематику України в контекст усього СРСР” (Там само, с. 76). Не обійшла своєю увагою вона і той факт, що багато фундаментальних проблем та аспектів соціальної і культурної історії залишаються поза увагою дослідників пізнього сталінізму, історія пам'яті, гендерна історія, історична екологія, соціальна конфліктологія, історія сексуальності, історія ментальностей тощо. Водночас, Н. Лаас виділяє основні напрямки вивчення соціальної історії повоєнної України в українській історіографії. В центрі уваги дослідників наступні проблеми: голод 1946–1947 рр. історія повсякденності, соціальні групи, міграційні процеси (як добровільні міграційні потоки так і примусові у вигляді депортацій). Також виділені дослідження соціальних процесів на рівні окремих регіонів, з соціорелігійної історії та девіацій у радянському суспільстві. Втім, останній напрямок лише починає набувати популярності серед дослідників.

Особливе зацікавлення викликає аналіз Н. Лаас доробку соціальної та культурної історії в англomовній історіографії. Авторці вдалося здійснити стислий але безумовно змістовний аналіз дискурсу соціальної і культурної історії англomовної історіографії пізнього сталінізму.

Друга частина колективної монографії присвячена соціальному життю різних груп населення України у перше повоєнне десятиріччя. Об'єктом уважного аналізу В. Крупина є тогочасна партійно-державна номенклатура Української СРСР. Автор здійснив спробу показати новий клас радянського суспільства – номенклатуру із зовні, але й із середини, через “повсякденне життя керівників партійних та державних органів” (Там само, с. 141).

Автору вдалося скласти об'єктивний колективний портрет радянського номенклатури в Україні, Він проаналізував освітньо-культурний рівень, соціально-професійний та віковий склад, трансформація взаємовідносин в середовищі партійно-державної “еліти”, моральні та ділові якості її представників, механізми сходження по партійній (державній) драбині, мотиваційні імперативи її побутової поведінки. Цінною є характеристика сприйняття влади простими громадянами УРСР. Водночас було б не зайвим показати

той образ влади, що сформувався у громадян України в післявоєнний період, вплив радянської міфології на його сприйняття соціумом.

Науково-педагогічна інтелігенція як певний соціально-професійний прошарок українського суспільства став об'єктом дослідження О. Прохоренко. Авторка зуміла розкрити процеси трансформації в середовищі цієї групи інтелігенції, зміни її кількісних і якісних параметрів, всебічно дослідити рівень та якість життя професорсько-викладацького складу. Вона простежила вплив різних чинників морально-психологічних настанов, мотивацію поведінки та морально-психологічний стан представників науково-педагогічної інтелігенції УРСР. Повоєнна ситуація в якій опинилась інтелігенція, призводила до суперечливих і негативних процесів в її середовищі, зниження рівня моральності, формуванню комплексу неповноцінності, постійного відчуття страху, що просяк не тільки її професійну, але й всю життєдіяльність.

Н. Хоменко дослідила побутове життя та повсякдення студентства. Авторка глибоко проникла в психологію студентської молоді, аналізує їхні настрої. Цінним є вивчення особливостей психології різних груп студентства, особливо опозиційних настроїв студентів-вихідців із західноукраїнського регіону, виокремлення в середовищі студентів різних категорій. Проаналізувала вплив чинників, що сприяли формуванню у студентів критичного сприйняття оточуючого світу.

Вивченню нових соціальних груп, що з'явилися в Україні після закінчення війни – репатріантів, військовополонених, інвалідів війни, остарбайтерів, демобілізованих – присвятили свої дослідження Т. Пастушенко, а родинам “ворогів народу” – Т. Вронська. Це одна з перших спроб дослідити проблеми соціальної адаптації колишніх репатріантів та їх фактичної дискримінації, особисті драми колишніх “переміщених осіб”, а особливо родин “ворогів народу”, що стали жертвами політичного терору. Досвід вивчення цих категорій населення є вельми цінним для вітчизняної історіографії.

Слід відмітити досить вдалу спробу дослідити соціальну політику держави очима двох “основних класів” радянського суспільства – робітників і селян, яка була здійснена О. Янковською. Застосовуючи методи соціальної історії, авторка спромоглася створити сучасний нарис та об'єктивної картини дійсного ставлення робітників і селян до соціальної політики радянської влади.

Третя остання частина монографії присвячена вивченню динаміки соціальних процесів, що відбувалися в повоєнній Україні. Автор першого нарис (І. О. Рабенчук) зосередив свою увагу на тих змінах, що відбувалися у соціальній свідомості і поведінці різних груп населення. Зокрема, проаналізовано зміни у свідомості різних груп населення (молоді, городян, селян) та дію різних чинників, що впливали на їхню динаміку – голод 1946–1947 рр., побутові труднощі,

що супроводжували відбудовчі процеси, повернення до тоталітарної моделі розвитку суспільства зразка 1930-х рр., протиріччя між очікуваним покращенням життя і сумними післявоєнними реаліями буття тощо. Звідси негативні зрушення в поведінці різних категорій і вікових груп соціуму, посилення кримінальних та аморальних проявів, укорінення асоціальних мотивів у поведінці навіть у тих груп населення, що раніше не були їх носіями, зазначено, що не минули ці явища і представників правоохоронної системи УРСР. Автор фіксує увагу читача на зростанні критичних настроїв у повоєнному українському суспільстві та зменшенні рівня страху у різних груп соціуму перед карально-репресивною системою.

Зміна в соціорелігійному житті України в добу пізнього сталінізму та помітному зростанню релігійності в суспільстві (як результату зрушень, що відбулися у відносинах між радянською державою і церквою в роки війни) приділив увагу П. Бондарчук. Цінним є висновок дослідника, що попри всі зусилля атеїстичної влади у свідомості багатьох осіб “поєднувалися дві протилежні ідеології – релігійна й комуністична (атеїстична)” [Ч. 3, с. 140]. Дослідник звертає увагу на посилення зовнішньої релігійності, особливо серед такої категорії громадян, як молодь, при тому, що чимало з установлених церквою норм релігійного життя і відповідної поведінки на практиці слабо, а той зовсім не виконувалися віруючими в умовах радянського повсякдення. Проблема девіантної поведінки у пост воєнному українському соціумі присвятив свій нарис В. Швидкий. Автор не лише досліджує причини прояву девіацій, але й аналізує їх типи та функції. Особливу увагу привертає аналіз девіантної поведінки серед різних соціальних груп, зокрема таких як партійні функціонери, представники силових структур тощо. Інтерес викликає включення автором в якості предмета дослідження представників андеграунду (упосліджених), які практично ще не вивчалися в українській історіографії. Соціокультурний підхід дозволив автору системно дослідити феномен девіації та групи девіантів, їх поведінку в повсякденному житті повоєнної України.

В цілому слід відзначити високий науково-теоретичний рівень дослідження соціального аспекту післявоєнної України, засвідчує факт виходу соціальної історії в Україні на якісно новий рівень.